О.Ю. Булгакова (Одеса)

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НЕБЕЗПЕЧНИХ СИТУАЦІЙ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ, ЯКА РОЗВИВАЄТЬСЯ

Проблема безпеки життєдіяльності привертала та привертає до себе увагу багатьох фахівців. Її досліджували філософи, біологи Ю.А. Александровський, В.В. Березуцький, та ін., педагоги С.В. Белов, І.П. Пістун, О.Н. Русак, і, безперечно, психологи В.А. Абчук, І.В. Грицаєва, М.А.Котик, А.Є. Личко, С.Б. Ребрик та ін. У нашій роботі важливим є питання визначення умов усвідомлення небезпечної поведінки в контексті аналізу різних ситуацій, що несуть у собі загрозу для здоров'я та життєдіяльності людини. Центральним питанням більшості досліджень, спрямованих у площину розгляду факторів безпечної поведінки особистості, було і залишається визначення понятійної сутності небезпеки, небезпечних та ризикованих ситуацій у життєдіяльності людини В.А. Абчук, А.П. Альгін, М.С. Грінберг, А.В. Задорожнюк, А.І. Мечитов, С.М. Нікітін, В.А. Петровський та ін.

Виходячи з лінгвістичного значення категорії “небезпека” С.О. Кузнецова, С.І. Ожегов, Н.Ю. Шведова, її можна трактувати як погрозу, нещастя, катастрофу. Небезпека визначається як можлива загроза чогось негативного, якого-небудь нещастя. „Небезпечний – здатний викликати, заподіяти яку-небудь шкоду, нещастя” [15, с. 364]. Небезпеку за психологічною сутністю можна визначити як можливість виникнення шкідливих наслідків. Поняття „ситуація” визначається як сукупність обставин, становище [9, с. 62]. Ситуації небезпеки займають особливе місце серед інших ситуацій життєдіяльності людини, до яких може потрапляти людина. Це зумовлено тим, що в небезпечних ситуаціях людина переживає жорсткі часові обмеження та усвідомлює велику ціну помилки. Для подолання небезпечної ситуації суб'єкту доцільно своєчасно виявити та вибрати адекватний спосіб реагування на чинники небезпеки. Усе це робить небезпечну ситуацію емоційно напруженою.

Узагальнюючи матеріали В.А. Абчук, М.С. Грінберг, А.І. Мечитов, В.А. Петровський, І.П. Піскун та ін., щодо взаємозв'язку понять “небезпечна ситуація” і “небезпечна поведінка”, ми прийшли до висновку, що їх об'єднує потенційна можливість спричинити лихо. Зазначимо, що небезпечна ситуація – це певні обставини, які зумовлюються, з одного боку, об'єктивними факторами, з іншого, – небезпечною поведінкою суб'єкта. Небезпечна ситуація створює умови для виявлення небезпечної поведінки, у свою чергу, небезпечна поведінка спричиняє небезпечну ситуацію. Отже, систематизацію чинників, що ведуть до небажаних наслідків, можна проводити, спираючись як на

ситуації, так і на поведінку. Проте, зважаючи на вимоги до об'єктивності цієї систематизації, доцільним буде за її критерій обрати ситуації.

Небезпечні ситуації, за визначенням М.О. Котика, потенційно спроможні завдати пошкодження «суб'єктно-організмичній цілісності суб'єкта» [9, с. 44.]. Вони виникають як об'єктивне явище. Проте причиною небезпеки можуть бути і дії самого суб'єкта. Тобто суб'єкт у змозі попереджати чи уникати небезпеки. Враховуючи це, та, спираючись на окремі дослідження [2, 4, 5, 6], можна виділити два види ситуацій: по-перше, ситуації, перебіг яких не залежить від дій суб'єкта (стихийне лихо, екологічні катастрофи тощо), – їх можна визначити як небезпечні; по-друге, ситуації завершення яких залежить безпосередньо від рішень і поведінки суб'єкта і визначається його актуальними діями, – їх можна охарактеризувати як ризиковані ситуації.

Розглядаючи питання безпеки життєдіяльності підлітків, важливо окреслити психологічні фактори, які впливають на вибір стратегії поведінки підлітка у небезпечних ситуаціях. Узагальнюючи дослідження В.А. Абчук, А.П. Альгін, М.С. Грінберг, І.С. Задорожнюк, А.І. Мечитов, С.М. Нікітін, В.А. Петровський, І.П. Піскун, та ін., можна зауважити, що безпека життєдіяльності підлітка визначається внутрішніми й зовнішніми факторами. До перших належить здатність заздалегідь усвідомлювати небезпеку в тій або іншій ситуації, вміння запобігати та усувати небезпечні чинники. До других – безпечні умови життєдіяльності.

Небезпека об'єднує явища, процеси, об'єкти, які здатні в певних умовах наносити збитки здоров'ю людини. Вона притаманна й опосередковує всі системи, які містять енергії, хімічні, біологічні чи інші компоненти, несумісні з життєдіяльністю людини. Ситуацію, в якій створюється досить велика можливість виникнення нещасного випадку зазвичай називають небезпечною [6, с. 44].

Оскільки безпека – поняття складне, з багатьма ознаками, то систематизування ситуацій, які її характеризують, має важливе значення для теорії та практики сучасної психології.

Узагальнюючи роботи С.В. Белова, Л.Л. Морозової, В.П. Сівкова; О.І. Коз'якова; Г.Н. Крикунова, О.С. Белікова, В.Ф. Залуніна; М.О. Котика; О.М. Русака та інших, які робили спробу визначити та уточнити поняття “небезпечна ситуація”, можна зазначити, що на сьогодні не існує єдиної системної класифікації небезпечних ситуацій. Можна казати про їх часткову класифікацію. Узагальнюючи дослідження В.В. Березуцького,

А.П. Березовецького, І.П. Піскун, М.К. Хобзєя, можна охарактеризувати підходи до класифікації небезпечних ситуацій лише умовно.

Так, за природою походження небезпеки вони бувають природними, технічними, антропогенними, екологічними, змішаними. За часом виявлення негативних наслідків небезпеки ситуації поділяються на імпульсивні та кумулятивні. Наслідки імпульсивних ситуацій проявляються у відносно короткі часові терміни, кумулятивних – дають про себе знати через певний час після перебування людини в небезпечній ситуації. За локалізацією – на такі, що пов'язані з літосферою, гідросферою, атмосферою, космосом. За наслідками для людського здоров'я – утоплення, захворювання, травми, аварії, пожежі, летальні випадки та ін. За збитками, що завдаються – соціальні, технічні, екологічні та ін. За сферою виявлення небезпек: побутові, спортивні, дорожньо-транспортні, військові та ін. За характером впливу небезпеки на людину їх можна поділити на активні й пасивні. До пасивних відносять ті, що активізуються за рахунок енергії, носієм якої є сама людина. Активні – відображають усе інше, що виявляє саму активність під час їх впливу на людину.

В інших дослідженнях пропонується проводити систематизацію небезпечних ситуацій, спираючись на різні прояви небезпечної поведінки підлітків. Зокрема, в роботах А.Є. Лічко та Ю.В. Попова вводиться поняття так званої „саморуйнівної” поведінки, яка, за визначенням авторів, несе загрозу для життя або шкоду для здоров'я й пов'язана з негативними наслідками для морального та соціального розвитку підлітка [12]. Узагальнюючи наслідки цих досліджень, умовно можна виділити чотири типи саморуйнівної поведінки підлітків. Перший тип – це поведінка, яка несе безпосередню загрозу для самого життя. До такої поведінки автори відносять: прагнення підлітків до ризикованих видів спорту (притаманне більше для хлопців, наприклад, мотогонки); участь у небезпечних для життя авантюрах, бійках, злочинах; вибір небезпечних для життя професій (каскадер, гірські рятувальники тощо). Така поведінка у підлітків часто пов'язана з мотивацією самоствердження.

Другий тип – це поведінка, яка не загрожує життю, проте несе соматичну загрозу, коли собі наноситься фізична шкода. Наслідком такої поведінки є самопошкодження, вживання наркотичних речовин, різні прояви нездорового способу життя. Третій тип – це поведінка, яка завдає шкоди моральному, духовному розвитку особистості підлітка. Передусім – це прояви делінквентності та сексуальної розбещеності. Порушення норм людської поведінки призводить до життєвого краху окремої особистості та суспільства. Четвертий тип – це поведінка, яка негативно впливає на майбутній соціальний статус підлітка. Прикладом такої

поведінки є випадки, коли підлітки обирають види діяльності, які у подальшому стануть бар'єром для їх професійної та особистісної самореалізації.

Особливістю внутрішньої позиції підлітків, на думку А.Є. Лічко та Ю.В. Попова, є ігнорування того, що делінквентна поведінка шкодить їх здоров'ю [12]. Причиною цього можуть бути: по-перше, наявність негативних поведінкових моделей, які може спостерігати підліток навколо себе; по-друге, підлітку важливіше його положення серед однолітків у порівнянні з майбутньою шкодою, яка до того ж здається малореальною.

У дослідженнях Г. Крайга зроблено спробу по-іншому підійти до класифікації небезпечних ситуацій. По-перше, виходячи з проблемної поведінки, яка передбачає: вживання наркотиків; делінквентність; керування транспортним засобом (велосипед, мопед) у нетверезому стані. По-друге, це поведінка, яка негативно впливає на здоров'я: неправильне харчування; паління; гіподинамія. По-третє, це поведінка в школі: пропуски занять; вживання наркотиків у школі. За даними Г. Крайга небезпечні ситуації можуть спричинити виникнення у підлітка: хвороби; поганої фізичної форми; невдачі у школі; соціальної ізоляції; неприємності із законом; неадекватної Я-концепції; депресії; недоліків у професійних навичках; послабленої мотивації [10].

Таким чином, підводячи підсумки досліджень щодо різновидів небезпечних ситуацій, можна дійти до таких узагальнень.

Небезпечні ситуації – це такі обставини й умови життєдіяльності, що несуть загрозу настання шкідливих наслідків. Вони відрізняються від ризикованих ситуацій, завершення яких безпосередньо залежить від актуальних дій суб'єкта, в той час як небезпечність ситуації не визначається його рішеннями, діями та формами поведінки. До небезпечних ситуацій життєдіяльності, що найбільшою мірою притаманні сучасним підліткам, можна віднести: суїцидальні спроби та дії; прагнення до ризикованих видів спорту; участь у небезпечних для життя авантюрах, бійках, злочинах; нездоровий спосіб життя; делінквентність; вживання наркотиків; неправильне харчування; паління; пропуски занять у школі тощо. Умовно їх усі можна звести до семи класів чи видів: по-перше, пов'язаних з навчальною діяльністю (запізнення, пропуски занять, невиконання завдань тощо); по-друге, пов'язаних із керуванням транспортними засобами (переміщення на мопеді у недозволені місця, порушення правил дорожнього руху, керування транспортним засобом у нетверезому стані тощо); по-третє, пов'язаних із переміщенням у просторі (стрибки у воду у незнайомих місцях, пересування у заборонених місцях на будівельних майданчиках тощо); по-четверте, випробування своєї сили, спритності, сміливості під час виконання

ризикованих гімнастичних вправ, різного роду трюків тощо); по-п'яте, пов'язаних зі способами проведення дозвілля (іграми в небезпечних місцях, вживання алкоголю, наркотичних речовин, паління тощо); по-шосте, пов'язаних з пізнавальною діяльністю (проникнення з метою пізнання в приміщення електромережі, розбирання небезпечних та незнайомих приладів тощо); по-сьоме, пов'язаних з індивідуально-типологічними особливостями підлітка (конфліктність, дратливість, критичність, амбіційність тощо).

Незалежно від природи діючих небезпек,

ЛІТЕРАТУРА

1. Абчук В.А. Теория риска в морской практике. - Л.: Судостроение, 1983. – 150 с.
2. Александровский Ю.А. Социально-стрессовое расстройство – причины и следствия // Обзорение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева. – СПб. – 1992. – № 2. – С. 3-12.
3. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни. – М.: Мысль, 1989. – 187 с.
4. Белов С.В., Козьяков А.И. и др. Безопасность жизнедеятельности. – Ч. 2. – М.: ВАСОТ, 1993. – 164 с.
5. Белов С.В., Морозова Л.Л., Сивков В.П. Безопасность жизнедеятельности. – Ч. 1. – М.: ВАСОТ, 1992. – 136 с.
6. Березуцкий В.В. Теоретические основы жизнедеятельности. – Харьков: ХГПУ, 1999. – 170 с.
7. Гришаева И.В. Статевоспецифічні особливості психологічних факторів ризику інфікування ВІЛ

існують деякі загальні закономірності формування ставлення до них особистості. Врахування цих закономірностей відкриває можливості для запобігання виникнення критичних ситуацій в життєдіяльності підлітка. Можна стверджувати те, що існує тісний зв'язок між ставленням індивіда до небезпеки й можливістю виникнення у нього нещасних випадків та інших подій. Тому питання про усвідомлення небезпеки і виявлення ставлення особистості до неї є одним із найважливіших для педагогічної психології.

СНІДом: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.04 / Київський ун-тет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1998. – 17 с.

8. Задорожнюк И.Е., Зозулюк А.В. Феномен риска и его современные экономико-психологические интерпретации // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 2. – С. 26–37.

9. Котик М.А. Психология и безопасность. – Таллинн: Валгус, 1989. – 447 с.

10. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 992 с.

11. Крикунов Г.Н., Беликов А.С., Залуин В.Ф. Безопасность жизнедеятельности. – Ч. 1, 2. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – 412 с.

12. Личко А.Е., Попов Ю.В. Саморазрушающее поведение у подростков // Материалы симпозиума „Социальная психиатрия: фундаментальные и прикладные исследования”. – Л: Институт им. В.М. Бехтерева. – 1990. – С. 75-82.

Подано до редакції 27.06.08

РЕЗЮМЕ

Предметом исследования является проблема осознания личностью опасных ситуаций. Актуальность изучения обуславливается незадействованным резервом (потенциалом) внутренних факторов, которые благоприятно влияют на продуктивность и безопасность деятельности в

различных условиях ее протекания. Наиболее важной является роль адекватного осознания поведения подростками во время преодоления разных как внутренних, так и внешних преград в их жизнедеятельности.

SUMMARY

The research deals with the problem of person's comprehension of dangerous situations. The importance of the study is caused by unengaged potential reserve of internal factors that favorably influence efficiency and

safety of activity under various conditions of its course. The most important one is the role of adequate teenagers' comprehension of behavior while overcoming both internal and external barriers during their lifetime.